

УДК: 028:304.4(477.83/ 86)“18/19”

КНИЖНА КУЛЬТУРА, ЧИТАННЯ Й ЕТНОСОЦІАЛЬНІ УЯВЛЕННЯ ГАЛИЧАН КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Роман ГОЛИК

*Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Козельницька, 4, м. Львів, Україна, тел. (032) 270-70-22*

Автор аналізує тематичний, етносоціальний та ідеологічний виміри читання в Галичині зламу ХІХ–ХХ ст. У дослідженні простежено, як українські та польські інтелектуали різних політичних орієнтацій прагнули сконструювати власну систему читацьких ніш та інтересів, щоб вплинути на ментальність галичан. Водночас показано протиріччя між елітарним та масовим підходом до літератури, яке, певною мірою, нівелювало зусилля інтелігенції.

Ключові слова: Галичина, історія, культура, читання, література, стереотип, ментальність, кінець ХІХ – початок ХХ ст.

Історія культури в Галичині ХІХ–ХХ ст., значним чином, є історією читання – навіть попри те, що певна частина населення краю тривалий час була неграмотною. Тема читання в Галичині на зламі ХІХ і ХХ ст. уже привертала увагу дослідників¹. Однак низка її аспектів все ще малодосліджена. Тому вивчення читацьких інтересів галичан та книжкового репертуару, який був у їхньому розпорядженні, залишається актуальною проблемою для історичної та філологічної науки. Мета цієї статті – показати, як прочитана та запропонована для читання література впливала на формування культурних цінностей, ментальності та національної ідентичності галичан, і, навпаки, простежити, як суспільно-історичні зміни впливали на літературні пререференції жителів Галичини. Її предметом є, насамперед, “коло читання” – тематичний діапазон текстів, які стають знаками певних культурних та ідеологічних процесів. Зокрема, нас цікавлять соціальні функції художньої літератури як своєрідного “збудника” національної та історичної свідомості. Поруч із тим, об’єктом вивчення є й сам процес читання як одна з соціальних та індивідуальних практик, а також рецепція та осмислення прочитаного як джерело формування ментальності. Отож, нижче ми спробуємо ескізно окреслити еволюцію підходів до книги й читання в Галичині наприкінці ХІХ і в перших десятиліттях ХХ ст.

Період кінця ХІХ – початку ХХ ст. для Галичини став часом виразно сформованих етнокультурних та етнополітичних доктрин: української, від якої вже відмежувалися старорусинська та москвофільська; польської та єврейської. Разом з тим, це був період потужних західноєвропейських впливів (сецесії, арт-нуво). Перший із названих

¹ Див., зокрема: Люзник М. Українська науково-популярна книга кінця ХІХ ст. в інформаційній культурі суспільства // *Історичні та культурологічні студії*. – Львів, 2004. – Вип. 4. – С. 59–82; Вушко І. Функціонування читальні “Просвіти” та розвиток читацьких практик серед українського селянства на зламі ХІХ–ХХ ст. // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. – Львів, 2001. – Вип. 9: Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебля. – С. 404–410.

факторів сприяв чіткій диференціації у виборі лектури серед різних етноконфесійних спільнот; другий, певною мірою, зближував їх. Це відобразилося навіть на масовому читанні, починаючи з елементарного, шкільного рівня. Станом на кінець XIX ст. кожна з національних спільнот Галичини мала канонічний ряд відомих письменників та знакових літературних текстів, рекомендованих для читання в першу чергу. Починаючи від систематичної “Історії літератури руської” Ом. Огоновського та його хрестоматій, читанки для нижчих та вищих шкіл прагнули подати кращі зразки “старовинної” (середньовічної та ранньоновітньої) та нової (XIX – початок XX ст.) української літератури. Наприклад, за задумом О. Барвінського, майбутні вчителі народних шкіл – слухачі учительських семінарій перших десятиліть XX ст. – мали прочитати вибране з Києво-Печерського патерика, “житій руських святих”, проповідей Іларіона, “Повісті временних літ” (“Несторового літопису”), Київського та Галицько-Волинського літописів, давньоруських апокрифів, “Слова о полку Ігоревім”, “Повчання” Володимира Мономаха, “Руської правди”, “Варлаама й Йоасафа та притчі про Єдиногога”, “русько-литовських” (“Похвала Вітовту”) та козацьких (Самовидця, Г. Граб’янки, С. Величка) літописів, текстів Івана Вишенського, Йоаникія Галіятовського, Іпатія Потія, ранньоновітньої шкільної поезії, інтермедій та вертепної драми, творів Г. Сковороди, І. Некрашевича, і окремо – текстів “гетьмана Мазепи” тощо. До текстів “старого часу” О. Барвінський додав також фрагменти фольклору: уривки колядок, щедривок, дум, казок, легенди, загадки². Ці тексти, за тодішньою термінологією, репрезентували “першу” і “другу” добу українського письменства. Їх піддавали перекладу чи адаптації та класифікували за тематикою і жанрами на релігійні, літописні, законодавчі, поетичні, драматичні тощо. Натомість у третій – сучасній для О. Барвінського – добі домінували особистості творців, тексти яких необхідно було просто селекціонувати. Тут хрестоматія вміщувала епізоди з “Енеїди” та “Наталки Полтавки” І. Котляревського, “Марусі” Г. Квітки-Основ’яненка, вибрані вірші М. Шашкевича, поезії Т. Шевченка (від “Перебенді” й “Наймички” до “Кавказу” і “Псалмів Давидових”), вірші та уривок із “Чорної ради” П. Куліша, “Козачку” Марка Вовчка (М. Вілінської), поезії Ю. Федьковича, О. Кониського, С. Руданського, Лесі Українки (Лариси Косач), прозу і літературні розвідки І. Нечуя-Левицького, художні тексти та літературну критику І. Франка, Панаса Мирного, Б. Грінченка, М. Коцюбинського, драми І. Тобілевича, а поруч із ними – уривки з промов та літературних творів Ом. Огоновського та В. Барвінського тощо. Читанка такого спрямування мала чітку мету: формувати з галичанина “свідомого українця”, зорієнтованого на київську культурну спадщину та наддніпрянську літературу нового часу. (Не випадково галицьку українську літературу XIX ст. тут подано як локальний різновид загальноукраїнського письменства). Цей погляд, сформований у читацьких колах руських інтелігентів Галичини, розповсюджували й на “читання для народу”. Скажімо, літературні частини календарів “Просвіти” зламу XIX–XX ст. пропонували етнографічні матеріали (записи народних пісень), а також тексти письменників Центральної України з виразним акцентом на козацькій тематиці тощо³. Водночас “народне читання”, на думку інтелігентів, мало мати не лише естетичний чи пізнавальний, але й практичний вимір. Навіть художня література повинна була “служити за найлекший спосіб образования для читаючої

² Барвінський О. *Вибір з української літератури III і IV року учительських семінарій*. – 3. Вид. – Львів, 1917.

³ Див, напр: *Календар “Просвіти” на 1892 р. Часть літературна*. – Львів, 1891.

публики, котра має право авторові вірити і сподіватися від него правди”⁴. Саме тому згадані календарі містили великі за обсягом інформаційні частини: господарські та медичні поради, адресні книги тощо. Прикладом змішаного підходу до “масового читання” слугували збірники на кшталт “Народної школи”, що виходили з друкарні НТШ у Львові. Тут, поруч із молитвами, читач знаходив розповіді про імператорську родину, етнографічні групи в Галичині, знакові історичні події, про ведення ділової документації, але, в основному, про сільське господарство – отже, саме про те, що “має знати рільник”⁵. Повніше цю функцію виконували спеціальні довідники: від юридичного “Правотаря”⁶ до “Взірцевих рільників” та “Господарських указателів”⁷, а також численних популярних брошур. Водночас частина авторів наголошувала, що люди з народу – звичайні селяни і міщани – сприймають книгу інакше, ніж інтелегентні читачі: “Я є тої гадки, що для людини, менче культурної, приступнійша белетристика, чим научні розправи”, – зазначав А. Чайковський⁸, пропонуючи публіці написаний у цьому руслі популярний “правотар для мужиків”⁹.

Натомість більшість читанок-хрестоматій для народного і гімназійного читання були продуктами ретельної селекції рекомендованих текстів. Ключем до їхнього формування ставали читацькі смаки укладачів. За цим принципом формували і збірники текстів, розрахованих на досвідченішого, естетично вибагливішого читача – наприклад, відомі “Акорди” І. Франка (1903). Ця укладена за хронологічним принципом хрестоматія обіймала популярну в другій половині XIX – початку XX ст. ліричну поезію авторів старшого (П. Куліша, Ю. Федьковича, К. Устияновича), середнього та молодшого на той час покоління письменників (І. Франка, Б. Лепкого, О. Маковея, Лесі Українки)¹⁰. Хоч у доборі текстів визначальною стала естетична рецепція І. Франка, “Акорди” відображали і смаки ширшої читацької публіки, її погляд на поезію й літературу загалом. Зокрема, в атмосфері зламу віків доволі популярною була естетика декадансу та сецесії, що й спричинило захоплення поезією “Молодої музи” та прозою В. Стефаніка у перші десятиліття XX ст. Але так само популярними в Галичині були й тексти традиціоналістів, до яких себе зараховував І. Франко. Його твори викликали значний резонанс не лише серед української спільноти. Довкола них згуртувалося широке коло читачів, починаючи від дітей, для яких призначалися “Абу-Касимові капці” чи “Грицева шкільна наука”. Проте більшість прозових та поетичних творів письменника були розраховані на дорослих читачів. При цьому аудиторія, на яку розраховував І. Франко, змінювалася: від прихильників галицького консерватизму, яким були призначені перші тексти молодого письменника до поступовців-радикалів і, врешті, прихильників української національної ідеї. Разом із тим, частина його текстів адресувалася галицьким полякам. Дещо невизначеним на цьому тлі був статус франкового “Лиса Микити”. Як сатира на суспільство, він адресувався дорослим, проте згодом його читали дітям як казку. Публічне авторське читання поеми “Мойсей” у Львові та інших галицьких містах на початку XX ст. однозначно

⁴ Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження. – Львів, 2002. – Т. 2. – С. 121.

⁵ Див: Школа народна. Частина V. – Львів, 1899. – 516 с.

⁶ Евин Ф. Правотар. – Жовква, 1909. – 936 с.

⁷ Прислопський Р. И. Господарській указатель. – Перемишль, 1902. – 654 с.

⁸ Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження... – Т. 2. – С. 169.

⁹ Там само. – С. 195.

¹⁰ Див. перевидання: Акорди. Антологія української лірики від смерті Шевченка / упор. І. Франко. – Київ, 1992.

сприймали як форму консолідації галицьких українців, пробудження їхнього національного духу тощо.

Генеза саме такого сприймання української літератури в Галичині лежала не лише у сфері художньо-естетичних критеріїв, але і в ідеології народовців. У другій половині XIX ст. вихідним пунктом на шляху формування “свідомого українця” вважали читання творів Т. Шевченка, що стало одним із елементів культу Великого Кобзаря. Ознайомлення з шевченковими текстами нерідко описували як “потрясіння душі”, емоційне переживання національної історії: “Не потрібую хіба сказати, що я переживав, читаючи “Кобзаря”, бо думаю, що всіх нас, зокрема у хлоп’ячі роки, він зворушував до глибини душі [...]. Часто-густо не розумів я того, що читав, але вже сам вірш, сама незрівнянна музика слова поривала мене й запалювала хлоп’ячу душу. Очі світилися, лиця паленіли, ревіли пороги, дзвеніли козацькі шабляки, щось велике, могутнє, непереможне являлось у невідомій площині”, – згадував згодом Б. Лепкий¹¹. Проте коло “народовецького” читання, яке формувало його свідомість у провінційних Бережанах, цим не обмежувалося. Сюди увійшли також твори М. Шашкевича та східноукраїнських письменників (зокрема, Г. Квітки-Основ’яненка), з яких гімназисти 1880-х рр. формували свої “тайні бібліотеки”¹². Їх доповнювало читання альманахів та газет: “Основно пізнав усі “Русалки”, “Мети”, “Вечерниці” та “Правди” [...]. Кожне число “Діла” вчитувалося від початку до кінця, а рубрики “Наука, штука і література” та “Рух в руських товариствах” викликував не будь-яке зацікавлення”¹³. Подібний читацький досвід отримав у самбірській гімназії А. Чайковський. Письменник описував свою читацьку еволюцію як перехід від москвофільства до українофільства, як засвоєння “козацького міфу”. Перший етап читацької еволюції А. Чайковського ґрунтувався на галицькій літературній традиції: “восени 1869 року української літератури не знав я ніякої – крім читанки В. Ковальського та молитовника я нічого не бачив [...]. На селі попав мені “Вінок для чемних дітей” Я. Головацького і ним я дуже захоплювався. [...] В гімназії застав я читанку Ковальського й граматику Осадці II видання. Ні одного, ні другого я не розумів ані трошки”¹⁴. Лише другий період у читацькій еволюції майбутнього правника та письменника став, умовно кажучи, шевченківським: “Щойно в V кл. я познайомився з “Кобзарем”. До того часу я не мав ясного поняття, хто я [...]. З дому я вийшов з польською ідеологією. Вчено мене на кацапо-галицьких книжках і учебниках. Як я познайомився з Кобзарем, то зараз і “Правду” собі записав (розуміється під чужою адресою), [...] захоплювався козаччиною, бо перед тим прочитав Михайла Чайковського “Садік-паша” [...] Читаючи Кобзаря, Мету (давнішу), Правду, Вовчка, перейнявся козацькою ідеологією”¹⁵. Як наслідок, у середовищі гімназистів виник складний конгломерат українофільського читання – настільки ж консервативного, наскільки й радикального (критичні студії Ом. Огоновського, “Правда”, твори Ю. Федьковича, “Тарас Бульба” М. Гоголя, а поруч з ними – писання М. Драгоманова). Водночас згадка про “кацапогалицькі книжки й учебники” у А. Чайковського не випадкова. Протягом 1870–1880-х рр. література русофільського спрямування мала досить вагомий вплив на свідомість галицьких україн-

¹¹ Лепкий Б. *Твори в двох томах*. – Київ, 1991. – Т. 1. – С. 498.

¹² Там само.

¹³ Там само. – С. 497, 499.

¹⁴ Андрій Чайковський. *Спогади. Листи. Дослідження...* – Т. 2. – С. 305.

¹⁵ Чайковський А. Мій життєпис // Андрій Чайковський. *Спогади. Листи. Дослідження...* – Т. 1. – С. 274.

ців: “У III класі попав мені в руки від сина мого катихита “Галичанинъ” [...] додаток до львівського русофільського “Слова”. Там була Історія Руси Іловайського, писана галицьким язичієм [...]. Такого ми вчилися в гімназії, і я все розумів...”, – зізнався А. Чайковський у листі до І. Огієнка¹⁶. Невипадково один з його персонажів, читаючи тексти, написані фонетикою, переживає справжнє потрясіння: “Дмитро поглянув в книжку і очам своїм не повірив. Не знаходив тут трьох найголовніших букв: ы, котре, після професорського викладу, там пишеться, де в польськiм у, не видів тут ѣ (ять) і ъ. Господи, що се за чудасія може бути!... Чим більше читали, тим більше любувалися в живій мові [...] цілу ніч в голові їм снувались безйорні слова, що виглядали в їх уяві як стадо безхвостних волів”¹⁷. Однак певний час галицьке руське читання дійсно визначалося етимологічним правописом – з одного боку, та русофільськими ідеями – з іншого. Про це свідчила популярність текстів І. Наумовича, опублікованих народною мовою у його “Науці”. Потім її вплив зменшився, однак і на зламі XIX–XX ст. галицьке москвофільське середовище мало своє власне коло читання. Його формували книги того ж І. Наумовича, Я. Головацького, Д. Зубрицького, А. Петрушевича, Б. Дідицького, В. Залозецького, О. Мончаловського, згодом – Ф. Свистуна та В. Ваврика. Якщо для народовців знаковими були книги східноукраїнських письменників, то для москвофілів визначальною була російська література – спочатку тексти Н. Карамзіна, А. Хом’якова, потім – А. Пушкіна, М. Лермонтова, І. Тургенєва, Н. Некрасова. Натомість сприйняття текстів Т. Шевченка серед представників галицького москвофільства було двояким. Частина з них, у тому числі І. Наумович, розглядали твори “Шевченка” як талановитий вираз “малоруської духовності”, але водночас і як розплідник “україноманії”¹⁸. Інша частина дотримувалася компромісного погляду, вважаючи шевченкову творчість елементом “общеруської” літератури, яку слід толерувати. Водночас і ті, й інші постійно наголошували на ідейній та етнічній близькості “галицько-руського” та великоруського письменства.

Проте і згадки про польські читацькі впливи у А. Чайковського також закономірні. Вже початкова освіта вимагала від галицьких українців читання польських класиків. Так, характерний не лише список текстів, на прикладі яких гімназійних вчителів навчав Б. Лепкого української та польської мов, а й те, як учень їх сприймав: “Передиктував протягом декількох місяців “Бандуриста”, “Псалми Давидові”, “Думи мої” і деякі частини Квітчиної “Марусі”, а з польської літератури “Яна Белецького” та “Марію” Мальчевського. Я писав під диктат дуже радо, бо ті твори мені дуже подобалися”¹⁹. Кінцем спільного україно-польського літературного простору для Б. Лепкого стала поява “Вогнем і мечем” Г. Сенкевича²⁰. Не дивно, що А. Чайковський також описував власне сприйняття цього роману як суміш високої оцінки з повним емоційним неприйняттям: “Читав я трилогію Сенкевича. Поки прочитав “Ogniem i mieczem”, то кільканадцять разів шпурляв книжкою й зубами скреготів на безличного до нас автора, але я таки визнавав його талановитість”²¹. Натомість для представників москвофільського табору польська література була всуціль ворожою. Хоча й тут не було однозначності. Той же І. Наумович зазначав, що колись жив у повністю по-

¹⁶ Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження... – Т. 2. – С. 307.

¹⁷ Чайковський А. Своїми силами // Там само. – Львів, 2007. – Т. 4. – С. 29.

¹⁸ *Собрание сочинений И. Г. Наумовича.* – Львов, 1927. – Т. 3, кн. 1. – С. 82–83, 104–105.

¹⁹ Лепкий Б. *Твори в двох томах...* – Т. 1. – С. 497.

²⁰ Там само. – С. 499.

²¹ Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження... – Т. 2. – С. 307.

лонізованому середовищі, а його батьки читали навіть руські молитви у польській транскрипції. Однак це не заважало “просвітителю Русі” згодом протестувати проти читання польських класиків як ідеологічно шкідливих. В одному з його текстів протиставлено образи двох братів: “доброго”, який читає привезену зі Львова “рідну за духом” книжку Б. Дідицького, та “злого”, що захоплюється “духовно чужими” “Дзядами” А. Міцкевича та паризькими виданнями прихильників Т. Костюшка. Батько братів, не довго думаючи, спалює польські книжки як нічого не варті та шовіністичні, й І. Наумович виразно схвалює таку поведінку²².

У середовищі галицьких поляків ситуація була, звісно, протилежною. Це відобразилося і на їхніх поглядах на лектуру та освіченість місцевих українців загалом. Так, критичний супроти української справи Ян Лям описував типового руського священика та інтелектуала 1870-1880-х рр. як читача русофільського “Слова”. Водночас він наголошував, що руські інтелігенти часто германізовані та полонізовані, і тому погано розуміють кириличні тексти. В одному з творів письменника українські мешканці міфічних Цапович та Цапівки потребують допомоги польського священика, щоб прочитати нібито “свою” газету. Проте, саркастично зауважує автор, це їм дається важко, бо не тільки руський за походженням землевласник, але й місцевий клірик погано знає власну літературну мову: “ксьондз вікарій римо-католицького обряду мусів йому та отцю Луцкевичеві [...] читати й перекладати важчі місця в “Слові”, і раз, коли достойний цей орган залічив його ім’я до “борителів і покровителів народності”, пан Йоганн фон Сарафанович незмірно образився тими прізвиськами. Лише після довшої аргументації ксьондзу вікарію вдалося переконати його, що боритель – не той, хто “burzy” (руйнує), а той, хто “бореться”; а покровитель – не той, хто “заливає кров’ю”, а той, хто “покриває, захищає”. Прикметно, що далі польський священик у тексті Я. Ляма прагне довести своїм співбесідникам “сфабрикованість” писемної мови, якою ніхто не розмовляє, і принагідно зауважує, що справді рідною для них є польська²³.

Ідея національної ідентифікації була однією з наскрізних у формуванні канону літературних текстів, які рекомендували для читання у галицьких польських середовищах кінця XIX – початку XX ст. Тогочасні хрестоматії пропонували до читання учням та ученицям шкіл уривки з текстів польських письменників, учених та суспільних діячів різного рівня: Я. Кохановського, А. Міцкевича, Ю. Словацького, А. Асника, А. Фредра, Б. Пруса, Б. Залеського, Мауриція Зуха (С. Жеромського), В. Поля, М. Конопницької, Ю. І. Крашевського, Ф. Прухницького, І. Красіцького, Ю. Пельчара, К. Шайнохи, Ф. Карпінського, А. Шиманського, В. Сирокомлі, З. Глогера, Т. Ленартовича, В. Лозінського²⁴. Ці тексти прямо чи опосередковано впливали на форму і зміст національної свідомості поляків. Аналіз творів та біографії їхніх авторів розповсюджували і у вигляді повноцінних науково коментованих львівських видань, і як адаптовані шкільні посібники провінційних галицьких видавництв, т. зв. “брики” чи “цукеркандлі” – брошури кишенькового формату²⁵. Саме на цьому тлі у Львові та інших галиць-

²² *Собрание сочинений И. Г. Наумовича.* – Львов, 1927. – Т. 2, кн. 1. – С. 83.

²³ Lam J. *Wielki świat Ciapowic.* – Kraków, 1976. – S. 46.

²⁴ Див: Próchnicki F., Baranowski B. *Polska książka do czytania dla szkół wydziałowych żeńskich.* – Wyd. 3. – Lwów, 1897–1899. – Т. 1; Próchnicki F., Baranowski B. *Polska książka do czytania dla szkół wydziałowych żeńskich.* – Wyd. 4. – Lwów, 1904. – Т. 3.

²⁵ Див., напр.: Masanowski M. *Charakterystyki literackie pisarzy polskich.* – Złoczów, br. [1898–1899?]. – Cz. V: Kornel Ujejski. – 53 s.; Masanowski M. *Charakterystyki literackie pisarzy polskich.* – Złoczów, br. [1898–1899?]. – Cz. VII: Aleksander hrabia Fredro. – 76 s.; Masanowski M. *Charakterystyki literackie pisarzy polskich.* – Lwów; Złoczów, br. [1898–1899?]. – Cz. XV: Jozef Ignacy Kraszewski. – 158 s. тощо.

ких містах сформувався культ А. Міцкевича (як творця “Пана Тадеуша”) та Ю. Словацького (як автора “Короля-Духа”), А. Фредра та С. Гоцинського тощо. Згодом до цього приєдналося захоплення прозою Г. Сенкевича (“Вогнем і мечем”, “Потоп”, “Пан Володійовський”, меншою мірою – “Quo vadis?”), Б. Пруса (“Лялька”), В. Реймонта (“Селяни”), поезією Я. Каспровича, Л. Стаффа тощо. Більшість цих творів уже на той час стали зразками класичних текстів польської літератури поруч з текстами її середньовічних та ранньоновітніх представників (Я. Длугоша, Я. Кохановського, М. Рея, П. Скарги, Л. Гурніцького, Ф. Бірковського, В. Потоцького, Я. Паска) та письменників кінця XVIII – першої половини XIX ст. (Ш. Конарського, А. Нарушевича, Я. Н. Камінського). При цьому, як і в українському середовищі, існували окремі читацькі ніші для любителів прози та поезії. Польські поетичні альманахи пропонували читачам тексти того ж Я. Кохановського, А. Морштина, С. Трембецького, А. Міцкевича, Ю. Словацького, С. Гоцинського, К. Уейського, Ф. Моравського, Ф. Венжика, А. Чайковського, З. Красінського, А. Асника тощо. Окрему читацьку нішу на зламі XIX–XX ст. зайняла література “Молодої Польщі” (в українському середовищі – “Молодої музи”), яку сприймали неоднозначно. Не дивно, що, наприклад, тексти С. Пшибишевського викликали гарячі дискусії між прихильниками і противниками богемної літератури: одні бачили у цих текстах “екзотичну й сувору красу”, інші, навпаки – “брак художньої міри”²⁶. Це було знаком диференціації естетичних та інтелектуальних смаків читацької публіки. Крім того, одним читачам цілком вистачало ознайомлення з самими текстами, інші ж потребували ще й ґрунтовних коментарів до них. Інколи такий підхід практикували на рівні сімейного читання. Б. Лепкий згадував, що його батько – сільський парох – в родинному колі практикував спочатку читання вголос, а потім аналіз прочитаного: визначення фабули твору, пояснення мотивів “поведінки” його героїв (характерів), композиції, етичного контексту тощо (“Чому котрийсь із героїв так гарно чи негарно поступив, чому автор не вказав собі виробити якоїсь іншої дороги та шукати іншої розв’язки подій?”²⁷). Водночас галицька педагогіка перших десятиліть XX ст. прагнула модернізувати техніку читання. Наприклад, професор риторики Львівського університету Ю. Теннер пропонував учителям польських народних шкіл впроваджувати методику виразного, ритмізованого художнього читання й декламування завчених напам’ять творів²⁸.

Натомість спільним пунктом для польських і руських (українських) інтелігентів кінця XIX – початку XX ст. було читання уже визнаних на той час текстів світової літератури. Серцевину цього сегменту становили твори античних авторів, що, починаючи з гімназій, були обов’язковим елементом гуманітарної освіти: “Іліада” та “Одісея” Гомера, тексти Фукідіда, Ксенофонта, Плутарха, Цицерона, Сенеки, Салюстія Кріспа, Тіта Лівія, Светонія тощо. Саме Гомерові тексти, поруч з “Енеїдою” Вергілія, “Божественною комедією” Данте, “Визволенням Єрусалиму” Т. Тассо, текстами Ф. Шіллера, Й. В. Гете, Г. Гейне фігурують як теми розмов провінційних галицьких письменників у спогадах С. Калинця²⁹. Уривки з класичної літератури пропонували численні видання: від університетських хрестоматій до “бриків”. Їх завчали на пам’ять, і в такому вигляді вони згодом ставали підставою для нових текстів, які творили галицькі учні. Крім античної, до кола читання галичан входила літературна класика інших епох,

²⁶ *Charakterystyki literackie. Żeromski – Przybyszewski.* – Lwów; Warszawa, 1902. – S. 100.

²⁷ Лепкий Б. *Твори в двох томах.* – Київ, 1992. – Т. 2. – С. 617.

²⁸ Tenner J. *Podręcznik sztuki czytania.* – Lwów, [1917]. – 121 s.

²⁹ Калинець С. *Шляхом самоосвіти. З мого життя.* – Львів, 2002. – С. 35.

доступна частково рідною мовою, а частково – в польських, німецьких та французьких переказах: Біблія та популярна на той час (Зенд) Авеста, давньоєгипетські, вавилонські та ассирійські тексти, індійський епос, зрештою – європейська література: від середньовічних романів до Ади Негрі, Ш. Бодлера, П. Верлена. Саме такі тексти подавали популярні серед галичан німецькі, французькі та польські історії всезагальної літератури³⁰. В їхній рецепції також були розходження: так, натуралізм і соціальний реалізм Е. Золя знайшов у Галичині кінця XIX ст. і adeptів (наприклад, І. Франка), і опонентів, які звикли до “спокійнішої” лектури. Це стосувалося і сприйняття творів, наприклад, К. Гамсуна. “Час солодких романів вже проминув, але час свинських романів для нас ще не надійшов. Ще слово про Толстого “Воскресеніє”. Хіба ж се може йти в порівняннє з “Голодом”?... Її (книгу Толстого) можна читати усім доспілим людям. А при тім, що за характери, що за артистичні описи!! А в “Голоді”? Одна особа, вар'ят = делірієнт голодовий, котрий, як не має грошей, то тріски ложе і дурні [...] монолози править, а коли їх роздобуде, то викидає їх кому попаде. [...] Чи се природне? [...] цілий роман єсть таки дурний” – зауважував А. Чайковський у 1899 р.³¹ Натомість західноєвропейські поетичні й белетристичні тексти епохи *fin-de-siècle* були модними серед широкої публіки – насамперед, завдяки “мелодекламаторам”/ “декламаторам” та різноманітним альманахам. Водночас частина українських та польських письменників Галичини надавала перевагу власному національному письменству перед світовою літературою: “Я не пишу на експорт для всесвітньої літератури, лиш виключно для свого народа, а особливо для української молоді, щоб її зберегти перед проказою сего времени: індеферентизмом до Бога, церкви, народної історії і традицій”, – зізнався у 1920-х рр. А. Чайковський митрополиту А. Шептицькому³².

Ще одним елементом самоосвіти для галичан було читання енциклопедій – від німецьких видань Брокгауза та Мейєра і французьких Ляруссів до створених за їхнім зразком польських словників: багатотомної енциклопедії Ольгербрандта, двотомної львівської енциклопедії Мацежи Польської тощо³³. Якщо декламатори, читанки та хрестоматії давали читачам квінтесенцію художньої літератури, то енциклопедії пропонували мінімум знань з усіх галузей науки та культури. На перехресті цих тенденцій лежало власне “масове читання” – популярна література, яка мала найширшу аудиторію³⁴. Про його структуру та гендерні різновиди можуть свідчити, наприклад, рукописні поетичні альбоми галичанок. Сюди вписували вірші різного походження, які особливо сподобалися, інколи з нотами та малюнками. В одному з таких альбомів під стилізованою назвою “Цвіти і терне” Антоніни Бартош (його укладено впродовж 1904–1910 рр. у Львові), вміщено, наприклад, українські поезії Т. Шевченка, О. Кобилянської, П. Карманського, С. Чарнецького, С. Ярошевського, В. Щурата, М. Лозинського, І. Іванцева, О. Козловського, а поруч із ними – польські вірші А. Асника, І. Красінського, К. Тетмайєра, Й. Жулавського, Л. Щепанського, переклади і переклади прозових творів М. Вебера, українські лібретто до опери Я. Ярославенка та ряд анонімних текстів³⁵. Основним принципом для об’єднання цих текстів в одну збірку

³⁰ Див., напр.: Gostomski W. *Historja literatury powszechnej w zarysie*. – Warszawa, 1898. – Т. 1–2.

³¹ Андрій Чайковський. *Спогади. Листи. Дослідження...* – Т. 2. – С. 118, 119.

³² Там само. – С. 294.

³³ *Encyklopedia. Zbór wiadomości z wszystkich gałęzi wiedzy. Wydanie Macierzy Polskiej*. – Lwów, 1898. – Т. 1–2; *Encyklopedia. Zbór wiadomości z wszystkich gałęzi wiedzy. Wydanie Macierzy Polskiej*. – Wyd. 2. – Lwów, 1905–1907. – Т. 1–2; тощо.

³⁴ Люзяк М. Українська науково-популярна книга кінця XIX ст. ... – С. 59–82.

³⁵ Бартош А. В. *Цвітти і терне* [Рукопис]. – Львів, 1904. (З приватного архіву автора).

служували переважно мотиви кохання, смутку, минулості життя, тобто теми, влас- тиві літературі декадансу, а поруч із ними – національно забарвлені сюжети. Загалом же коло популярного читання могло бути і досить широким, і тематично вузьким та естетично невибагливим. На це нарікали тогочасні письменники, для яких “брукова” література була серйозною конкуренткою: “Наша публіка в переважній частині волить читати дурні романи французькі, що грають нервами людськими, як кіт мишею, а руський літерат для них то трохи, трохи не варіят. Оно [...] може і рація, бо чейже на руській літературі, крім книжочок місійних та житія святих, ніхто не доробився і крейцара. На літературу руського з фаху дивляться як на чоловіка пропашного”³⁶, – скар- жився А. Чайковський І. Франкові у 1896 р. Проте факт залишався фактом: у центрі уваги тогочасних галицьких українських читачів справді залишалася релігійна літера- тура: молитовники, житія святих тощо. Проте й тут існували нюанси. Наприклад, видання Святого Письма, навіть народною мовою, у тогочасній Галичині були адресо- вані передовсім духовенству, меншою мірою – світській інтелігенції, і ще меншою – ширшій публіці. Не випадково А. Чайковський вже на початку ХХ ст. вважав такі неписані правила невиправданим обмеженням, і намагався переконати у цьому вищу церковну ієрархію: “Се перша книжка зарівно для інтелігента, як простолюдина, з котрої слідує черпати науку. Наймогутніший той народ, у котрого на столі першою прикрасою є Святе Письмо. [...] І не диво, що наш народ за тим так пильно слідить, а немаючи чогось іншого, читає Біблію шкільну. Се ж цілком природне: дитина, заки зачне кормитися м’ясом, кормиться молоком...”³⁷. Проте і у 1920–1930-х рр. письмен- ник далі ставив за приклад протестантське читання української Біблії: “Переклад св. Письма Куліша, Левицького та Пулюя довгі часи лежав нерозкуплений. Тепер вийшло воно в кількох виданнях (у мене є чотири), бо кожний євангелик зобов’язан- ний держати у себе на столі побіч хліба і біблію. Я пам’ятаю, що моя перша лектура в дяківській школі, то була біблія (шкільне видання). Євангеліки наші рвуться до читання, навіть старші люде вчать читати від молодших, щоб прочитати обов’язко- во щодня оден уступ з біблії (укр. Біблію розхоплюють штундисти і баптисти)”³⁸. Натомість галицькі католики й надалі знайомилися з цим текстом переважно через катехизми та “історії біблійні Старого і Нового Завіту”. Однією з причин цього було, вочевидь, прагнення духовенства уникнути довільних інтерпретацій сакрального тексту: прерогативу тлумачити Біблію залишали за церквою. Частково це мало своє виправдання, і не лише через поширення протестантських видань. Вагому частину популярної літератури, яка потрапляла до рук селян і міщан, становили апокрифічні тексти: “листи з неба”, пророцтва Михальди про світову війну, життя святої Геновефи тощо. Крім того, в українському і польському середовищі впродовж ХІХ – початку ХХ ст. функціонували сонники, гороскопи, посібники з ворожіння тощо³⁹. Ці тексти, прямо чи опосередковано, сприяли розповсюдженню неканонічних поглядів. Іншим конкурентом релігійної і квазірелігійної літератури стали “жовті” брукові видання: детективи на кшталт “Шерлоків Холмсів” і “Натів Пінкертонів”, фантастичні й лю- бовні романи тощо⁴⁰. Усе це лише поглиблювало відстань між елітарною літературою й масовим читачем. Зрештою, навіть коло читання освічених галицьких урядовців

³⁶ Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження... – Т. 2. – С. 61.

³⁷ Там само. – С. 124–125.

³⁸ Лист до О. Барвінського від 1926 року // Там само. – С. 258.

³⁹ Див. напр. один з таких збірників: *Nauka wrozenia*. – Przemyśl, 1853. – 321 s.

⁴⁰ Детальніше про їх поширення див.: Dunin J. *Papierowy bandyta*. – Łódź, 1974.

часто було досить обмеженим, хоча й тут існували відмінності. Так, один з львівських службовців середини XIX ст. Б. Григорович у своїх споминах говорив про читання путівників, газет, але концентрував увагу на читанні офіційних документів, урядових розпоряджень⁴¹. Натомість К. Хлендовський, урядовець кінця XIX – початку XX ст., нарікав, що мусить читати різні акти, і з більшою охотою заглиблювався у красне письменство⁴².

Водночас патріотична література, яку галицька інтелігенція розповсюджувала впродовж XIX – перших десятиліть XX ст., справді мала значний вплив на суспільство, зокрема на шкільну молодь. Недаремно тогочасні українські й польські письменники розглядали свої тексти власне у перспективі “національної справи”: “В той спосіб хочу збудити у нашого напівграмотного загалу замишування до своєї питомої давнини. Я бачу, які це має наслідки у поляків і який у них патріотизм”, – зазначав А. Чайковський⁴³. Такий підхід дав свій ефект, що показали події Першої світової війни та українсько-польське протистояння 1918–1919 рр. Українці, які перед Першою світовою війною читали повісті про козацькі та княжі часи та поезію Т. Шевченка й І. Франка, боролися за відродження на галицьких землях “старої України”. Натомість поляки, виховані на романах Г. Сенкевича, І. Крашевського, поезії А. Міцкевича і Ю. Словацького, прагнули відродити у Галичині давню Річ Посполиту. (Не випадково одним із елементів легенди про Юрека Бічшана – польського підлітка, який загинув від української кулі в боях за Львів, стала саме книга. Польські міжвоєнні видання підкреслювали, що школяр, ідучи на смерть, залишив на столі “*Śpiewy historyczne*” Ю. Немцевича, розгорнуті на сторінці, де йшлося про героїчну загибель молодого лицаря в обороні Вітчизни⁴⁴). У протистоянні 1918–1919 рр. перемогла польська сторона, а у 1923 р., згідно з рішенням Ради Послів, Східна Галичина відійшла до Польщі. Відтоді читацькі проекти, а разом із ними і книжні стереотипи польських інтелектуалів кінця XIX ст. – початку XX ст. стали частиною державної ідеології II Речі Посполитої. Натомість українській патріотичній лектурі відвели нішу альтернативного чи опозиційного читання, обмеженого рамками Галичини та частково Волині.

Отже, станом на кінець XIX – перші десятиліття XX ст. у середовищі галицьких українців та поляків було визначено канонічні ряди текстів та пантеон авторів – класиків національних літератур. Саме їхні твори в першу чергу ставали об’єктами шкільного читання та інструментами формування національної й культурної ідентичності. Водночас, тогочасна шкільна освіта ґрунтувалася на знанні хрестоматійних зразків античного та світового письменства, покликаних формувати ідеальний культурний рівень освіченої людини, а також релігійної літератури, що мала виховувати її моральні якості. Крім того, міська інтелігенція намагалася вплинути на створення належного кола читання серед простих галицьких міщан і селян, поєднавши естетичний (художня література) та практичний (науково-популярна та довідкова книга) принципи. Цій меті було підпорядковано і шкільні читанки та хрестоматії, і видання для дорослого читача. Однак попри намагання запровадити більш-менш контрольовану систему “народного / масового читання”, це вдавалося лише частково. З одного боку, перешкоджали ідеологічні розбіжності: українофіли через читальні “Просвіти” рекомендували для читання одну літературу, а москвофіли через читальні Товариства М. Качков-

⁴¹ Gregorowicz B. *Pamiętnik // Pamiętniki urzędników galicyjskich*. – Kraków, 1978. – S. 35–353.

⁴² Chłędowski K. *Pamiętniki. Galicja 1843–1880*. – Wyd. 2. – Kraków, 1957.

⁴³ Андрій Чайковський. *Спогади. Листи. Дослідження...* – Т. 2. – С. 195.

⁴⁴ Gella J. *Ruski miesiąc. Ilustrowany opis walk listopadowych we Lwowie*. – Lwów, 1919. – S. 195.

ського – іншу. До того ж, читання в Галичині стало ареною боротьби двох патріотизмів – українського і польського. Кожна зі сторін пропонувала своїм adeptам власну концепцію літератури “для скріплення сердець”, свою візію історії та національної ідентичності. На цьому тлі існував ще й розрив між елітарною та масовою лектурою, читанням “брукової” та “легкої” художньої літератури. Як наслідок, виникла складна амальгама поглядів і текстів, яка перейшла у спадок поколінню міжвоєнної Галичини.

BOOK CULTURE, READING AND ETHNOSOCIAL IDEAS OF HALYCHYNA RESIDENTS IN THE LATE 19th – EARLY 20th CENTURY

Roman HOLYK

*I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies, the NAS of Ukraine,
4, Kozel'nyts'ka Str., L'viv, 79026, Ukraine, tel. (032) 270-70-22*

The author analyzes the subject, ethno-social and ideological dimensions of reading in Halychyna at the turn of the 20th century. The research traces how Ukrainian and Polish intellectuals with different political views tried to create their own system of recommended reading matter and interests to influence the mentality of Halychyna residents. The author shows contradictions between elite and mass approaches to literature, which, to a certain extent, undermined the efforts of intellectuals.

Key words: Halychyna, history, culture, reading, literature, stereotype, mentality, late 19th – early 20th century.

КНИЖНАЯ КУЛЬТУРА, ЧТЕНИЕ И ЭТНОСОЦИАЛЬНЫЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ ГАЛИЧАН КОНЦА XIX – НАЧАЛА XX ВВ.

Роман ГОЛЫК

*Институт украиноведения им. И. Крипякевича НАН Украины,
ул. Козельницкая, 4, г. Львов, Украина, тел. (032) 270-70-22*

Автор анализирует тематическое, этносоциальное и идеологическое измерение чтения в Галичине на рубеже XIX–XX вв. В исследовании показано, как украинские и польские интеллектуалы разных политических ориентаций пытались сконструировать собственную систему читательских ниш и интересов, чтобы повлиять на ментальность галичан. В то же время указано противоречие между элитарным и массовым подходами к литературе, которое определённым образом нивелировало усилия интеллигенции.

Ключевые слова: Галичина, история, культура, чтение, литература, стереотип, ментальность, конец XIX – начало XX вв.

Стаття надійшла до редакції 27.04.2011

Прийнята до друку 29.04.2011